

Ideológia – hranice jedného konceptu*

LÁSZLÓ VÖRÖS

Kľúčové slová: ideológia, kategória historickej analýzy, Destutt de Tracy, Marx, Engels, Mannheim

Depeche Mode je moja...

oblubena skupina

22

ideologia

9

Anketa na webovom sídle depechemode.sk¹

„Hoci škody spôsobené automobilom sú zrejmé, takmer nikde o nich nepočujeme, (...), pretože pred očami verejnosti ich skrýva ideológia, ktorá o nich nechce absolútne nič počuť. (...) lebo automobil je dominantnou ideológiou podnecovanou reklamou a väčšinou médií.“² Denis Cheynet

„...vlnu nespokojnosti vyvolali už učebnice pre stredné školy s propagáciou gender ideológie, či šlabikár s príbehom o dvoch oteckoch.“³ SITA

„Nie vždy je možné rýchlo prinútiť členov kolektívu, aby sa oduševnili pre novú ideológiu. Dominantnú ideológiu kolektívu zmeniť možno, aj sa často mení. Otázny je čas, spôsob a náklady, ktorými možno zmenu uskutočniť...“⁴ Juraj Buzalka

„...ideológia nám nie je len jednoducho nanútená. Ideológia je náš spontánny vzťah k sociálnemu svetu – k tomu, ako chápeme veci atď. V určitom zmysle si našu ideológiu užívame. Vymaniť sa z ideológie bolí. Je to bolestivý zážitok. Musíte sa k tomu prinútiť.“⁵ Slavoj Žižek

Čo je možné na základe týchto piatich citátov usúdiť o „ideológii“? Je ideológia skutočne niečím takým všeobšiahlym, že sa týka hudobnej kapely, dopravného prostriedku, učebníc a príbehu o „dvoch oteckoch“ (alebo priamo „dvoch oteckov“), Slovákov, ba celého ľudstva? Ak je ideológiou automobil, je ňou aj vodičský preukaz? A autoškola? Je ideológia niečo, čo spôsobuje bolesť, alebo práve naopak, potešenie

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0628-11.

¹ Anketová otázka používateľa „frankie“ na stránke <http://depechemode.sk/forum/tema/256/depeche-mode-je-moja-anketa/>, posledný náhľad 11. 5. 2014.

² CHEYNET, Denis. Ideológia automobilu. In *Paradigma.sk*, http://www.paradigma.sk/redakcny_system/clanok.php?id=241, posledný náhľad 11. 5. 2014.

³ Už aj na Slovensku? Neuveríte, aké kolónky obsahuje prihláška na univerzity. In *Pluska.sk*, 14. februára 2014 <http://www.pluska.sk/spravy/z-domova/uz-aj-slovensku-vs-ziadaju-od-uchadzacov-udaje-rodicovi-rodicovi-nie-matke-otcovi.html>, posledný náhľad 11. 5. 2014.

⁴ BUZALKA, Juraj. *Slovenská ideológia a kríza. Eseje z antropológie politiky*. Bratislava : Kalligram, 2012, s. 21.

⁵ „...ideology is not simply imposed on ourselves. Ideology is our spontaneous relationship to our social world – how we perceive each meaning and so on and so on. We in a way enjoy our ideology. To step out of ideology – it hurts. It's a painful experience. You must force yourself to do it.“ Citát z filmu *The Pervert's Guide to Ideology*. Scenár: Slavoj Žižek, Réžia: Sophie Fiennes, 2012, 5.-6. min.

a radosť, ba priam kultúrny zážitok? Je ideológia dobrá či zlá? Je užitočná? Je niečím, čo treba meniť, zrušiť alebo ju radšej nechať tak, ako je, lebo keď sa za cenu „bolestného zážitku“ donútite k tomu, aby ste sa z nej vymanili, akurát len spadnete do inej a ešte horšej? Je možné dospieť k takej definícii ideológie, ktorá by dokázala adekvátne odpovedať na tieto otázky, ktoré si môžeme položiť na základe piatich viac menej náhodne vybraných citátov?

Podľa definície uvedenej v slovenskom *Slovníku cudzích slov* to asi nebude možné: ideológiu definuje ako „systém názorov, postojov, noriem (politických, ekonomických, filozofických, náboženských) vyjadrujúcich podmienky existencie, záujmy a ciele určitej skupiny ľudí.“⁶

Terry Eagleton, britský autor a jeden z popredných súčasných teoretikov ideológie, taktiež dáva negatívnu odpoveď. Svoju knihu začína konštatáciou, že ešte nikto neprišiel s jednou jedinou uspokojivou definíciou a on nebude v tomto smere výnimkou. Následne uvádza sedemnást rôznych významov, v akých je podľa neho v súčasnosti (teda začiatkom 90. rokov 20. storočia) používaný termín ideológia vo verejnom aj odbornom diskurze.⁷ Niektoré z týchto významov sú si navzájom protirečiace, ďalšie sú negatívne či pejoratívne a niektoré neutrálne. Rôznorodosť kontextov, v ktorých sa operuje slovom ideológia, bude zrejme podstatne širšia, než naznačuje Eagletonových sedemnást významových okruhov. To je aj jeden z dôvodov, prečo sa v súčasnosti niektorí spoločenský vedci zdráhajú pracovať s pojmom ideológie. Hovorí, že hranice tohto pojmu sú také beznádejne široké a zároveň rozostrené, že jeho používanie by mohlo byť máťuce, v horšom prípade priam zavádzajúce. Je táto skepsa oprávnená? Je nemožné ideológiu zachrániť ako odborný koncept pre spoločenskovednú analýzu? A aká je situácia s dejepisectvom? Je možné používať analytický koncept ideológie na skúmanie sociálnej a politickej (prípadne aj kultúrnej a náboženskej) reality v uplynulých storočiach? Alebo by sme sa mali obmedziť len na skúmanie dejín tohto pojmu a jeho používania? V tomto texte sa stručne pristavím pri niektorých významnejších autoroch, ktorí definovali vlastné koncepcie a teórie ideológie v 19. storočí a prvej polovici 20. storočia, pričom viac než dejiny konceptu a jeho autorov ma budú zaujímať epistemologické súvislosti ich konštrukcie – na záver sa pokúsím ponúknuť odpoveď na otázku, či ideológia je, alebo nie je príliš problematickým konceptom pre spoločenskovednú a historickú analýzu.

⁶ *Slovník cudzích slov (akademický)*. 2., doplnené a prepracované vyd. Spracoval kolektív autorov pod vedením V. Petráčkovej a J. Krausa. Preklad Ľ. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. Ed. Ľ. Balážová – J. Bosák. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 2005, heslo *Ideológia*, <http://slovníky.juls.savba.sk/?w=ideol%C3%B3gia&s=exact&c=m6d2&d=scs&ie=utf-8&oe=utf-8>, posledný náhľad 11. 5. 2014.

⁷ EAGLETON, Terry. *Ideology. An Introduction*. London; New York : Verso, 1991, s. 1-2.

Prvé použitie slova „ideológia“ sa pripisuje francúzskemu osvietenkému aristokratovi Antoinovi Destuttovi de Tracymu (1754 – 1836), ktorý ho 20. júna 1796 použil na pomenovanie novej vedy o myšlienkach (ideách) a ich účinkoch na spoločnosť.⁸ De Tracy, sám aktívny účastník revolúcie, považoval za jeden z dôvodov neblahého stavu ľudstva sociálne nerovnosti a morálny úpadok. Oboje bolo podľa neho priamym dôsledkom „zlého poznania“, ktoré nebolo len dôsledkom náboženských predstáv, pover a metafyzických prekonceptov a predsudkov, ale dogmatického spôsobu myslenia vo všeobecnosti. Pre takýto prístup k realite bola charakteristická nesystematickosť, ba až arbitrárnosť postupov získavania poznania, keď sa nerozlišovalo medzi empirickými pozorovaniami a abstraktnými, ničím než metafyzickými fantáziami podloženými úvahami; tieto sa zmiešavali dokopy, akoby išlo o rovnocenne poznatky. Výsledkom boli pomýlené predstavy o stave vecí a o údajných zákonitostiach a danostiach usporiadania spoločnosti. Nesprávny prístup k poznávaniu, a teda aj nesprávne myšlienky o svete mali za následok sociálnu nerovnosť, to znamená aj prevládajúci stav nešťastia v spoločnosti. A keďže bytiu (každému konaniu) predchádza myšlienka, de Tracy veril, že skúmanie a pochopenie ľudskej mysle – teda spôsobov, akými dospievame k poznaniu – by malo tvoriť základ každého skúmania a rozhodovania. Ideológia nemala byť len ďalšou spomedzi náuk, ale „matkou“ vied o ľuďoch a spoločnosti. Mala „genealogicky“ predchádzať ostatným vedám, keďže mala skúmať škodlivé „návyky“ pri tvorbe ideí v ostatných disciplínach a očistiť ich tak od nánosov metafyziky. De Tracy videl jedno z hlavných nebezpečenstiev práve v habituálnych postupoch a podliehaní predchádzajúcim autoritám (Platónovi, Dunsovi Scotusovi, Aquinskému atď.). Zároveň bol presvedčený, že *ideológia* sa týmto omylom bude schopná vyhnúť. Keďže odmietal tézu o preexistencii ideí a bol zástancom empiricizmu, veril, že predovšetkým je potrebné pochopiť, kde dochádza k chybám medzi procesom vnímania a vytvárania myšlienok.⁹

De Tracy videl seba samého ako „*Newtona vied o myslení*“ a *ideológiu* ako disciplínu, ktorá „*zmení tvár zeme*“.¹⁰ Medzi jeden z mnohých ironických momentov, ktoré sa vyskytli v priebehu dvoch storočí v súvislosti s „ideológiou“, patrí, že de Tracyho koncepcia vedy o myšlienkach – napriek tomu, že mala spočiatku viacerých významných prívržencov a nasledovníkov – sa hneď v priebehu prvého desaťročia po jej ohlásení zmenila vďaka Napoleonovi Bonapartovi na paródiu seba samej. *Ideológia* – ako ju vo svojich dielach

⁸ KENNEDY, Emmet. „Ideology“ from Destutt de Tracy to Marx. In *Journal of the History of Ideas*, 1979, roč. 40, č. 3, s. 353-368; HEAD, Brian William. *Ideology and Social Science. Destutt de Tracy and French Liberalism*. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1985.

⁹ Hlavným dielom Antoina Destutta de Tracyho, v ktorom synteticky predstavil svoj koncept ideológie ako vedy o myšlienkach a poznání, je päťzväzková práca *Eléments d'idéologie* (postupne vydávaná v rokoch 1804 – 1815, ako celok znovu vydaná v roku 1819). Bližšie pozri: HEAD 1985, s. 5-17; tiež pozri EAGLETON 1991, s. 66-70; HAWKES, David. *Ideology*. 2nd edition. London; New York : Routledge, 2003, s. 59-61; DECKER, James M. *Ideology*. New York : Palgrave Macmillan, 2004, s. 22-25.

¹⁰ EAGLETON 1991, s. 66; a KENNEDY 1979, s. 358.

formuloval de Tracy a ako ju on a prívrženci jeho náuky, tzv. *ideológovia* (*idéologues*), praktizovali – nebola z politického hľadiska nezaujatá. Práve naopak, de Tracy a *ideológovia* presadzovali ten typ liberalizmu a republikanizmu, ktorý bol dominantný v prvom období revolúcie vo Francúzsku (1789 – 1791).¹¹ *Ideológia* mala mať podstatne ďalekosiahlejšie dôsledky než len epistemologické očistenie vied o človeku a spoločnosti. De Tracy a ďalší otvorene hovorili, že ich veda o ideách nemala byť len východiskovou vedou ďalších partikulárnych vied, ale aj politickým a sociálnym programom, ba dokonca aj zdrojom novej morality, čím útočili nielen na existujúci politický a spoločenský systém, ale aj dominantnú náboženskú organizáciu – katolícku cirkev. Nezabúdajme, že reč je o období konca 90. rokov 18. storočia, keď antiklerikalizmus už nebol doktrínou mocenských elít. Hoci *ideológovia* až do roku 1799 politicky podporovali Napoleona, ten v nich začal vidieť potenciálne nebezpečných politických oponentov zrejme ešte v období pred vznikom Konzulátu. Už ako Prvý konzul začal zosmiešňovať *ideológov* ako blúznivcov a rojkov s nebezpečnými názormi, materialistov, ateistov a metafyzikov (sic!).¹² Napoleon vo svojom negatívnom hodnotení *ideológov* a ich verejnou odsudzovaní nielen vo Francúzsku, ale ešte aj za jeho hranicami (napr. v Prusku) pokračoval až do konca svojej vlády. V roku 1812 im dokonca pripísal spoluzodpovednosť za pokus o prevrat generála Clauda François de Maleta a nepriamo aj za neúspech ruského ťaženia.¹³

Negatívny obraz *ideológie* a *ideológov*, ktorý presadzoval Napoleon, ho prežil a pejoratívny význam oboch termínov úplne prevrstvil pôvodný de Tracyho pozitívny koncept. Hneď v tomto období, teda v prvej polovici 19. storočia, sa prejavuje charakteristická črta „ideológie“ spomínaná v úvode – mnohoznačnosť a vágnosť významov, na ktoré odkazovali rôzni používatelia tohto slova.¹⁴ Jedným z hlavných motívov de Tracyho

¹¹ HEAD 1985, s. 166.

¹² Neskôr pristúpil aj ku konkrétnym krokom proti *ideológom*, keď v januári 1802 z Tribunátu odstránil „republikánov“ a o rok neskôr rozpustil Sekciu vied o morálke a politike Národného inštitútu (*l'Institute nationale, Classe des Sciences morales et politiques*), ktorý tvoril inštitucionálnu základňu de Tracyho a jeho nasledovateľov. KENNEDY 1979, s. 354; HEAD 1985, s. 11-14, 167-168.

¹³ Prejav pred Štátnou radou 20. decembra 1812. Bližšie pozri: KENNEDY 1979, s. 360.

¹⁴ Príklady pozri tamže, s. 361-368. Veľavravný je aj pohľad do českého náučného lexikónu z roku 1865, ktorý ideológiu charakterizuje slovom *vidinosloví*: „**Ideologie**, pôvodně tolik co vidinosloví, věda o ideách, tudíž skoro tolik, co filosofie a idealismus. Hlavně užíváno slova toho u Francouzů v přechodu XVIII. stol. do XIX. a to tak hojně, že slova ideolog, filosof a metafysik téměř stejný význam měla. Jelikož však idey, jak vše je a jak vše má býti, ne vždy v ladu a v skladu bývají jak mezi sebou tak i vztahem ku praktickému životu, došlo slovo ideolog i toho významu, že se jím vyrozumívá tolik, co nepraktický člověk, vidinář, snář, přemrštenec a podivín.“ Pozri *Slovník naučný. Díl čtvrtý. I – Lžidimitrij*. Red. Dr. Frant. Lad. Rieger. Praha : I. L. Kober, 1865, s. 7. Vydanie *Ottůvho slovníka naučného* o tridsať rokov neskôr už pri hesle *ideologie* ako české označenie používa *ideosloví*, ale definuje ho len ako náuku Antoina Destutta de Tracyho, žiadne ďalšie významy nespomína. Zato pri hesle *ideolog* sa objavuje aj pejoratívny pojem: „**Ideolog**, zástance, přívrženec ideologie; též s příhanou slova se užívá ve smyslu blouzníka.“ In *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Dvanáctý díl. Ch – Sv. Jan*. Praha : J. Otto, 1897, s. 478.

a ďalších *ideológov* bolo prekonanie metafyzických špekulácií, paradoxne však nakoniec boli sami ideológovia označení za metafyzikov a ideológia „len“ za metafyzickú doktrínu, dokonca ani nie vedu. Tento významový posun od pozitívneho k negatívnemu a/alebo pejoratívnemu konceptu v druhej a poslednej tretine 19. storočia významným spôsobom posilnili Karl Marx (1818 – 1883) a Friedrich Engels (1820 – 1895).

Marx a Engels zaviedli pojem ideológie, ktorý sa nevzťahoval už len na de Tracyho a francúzskych *ideológov*, ale odkazoval na pomýlené, doslova „obrátene“ videnie sveta, v ktorom sú veci postavené na hlavu podobne ako obrázok v optickom zariadení *camera obscura*.¹⁵ Slovom ideológia sa teda už neodkazovalo na *skúmanie* zákonitostí tvorby myšlienok a vlastností myšlienok, ale na samotnú *tvorbu* myšlienok – hoci nie hocijakú tvorbu a nie hocijakých myšlienok. Dielo *Nemecká ideológia*¹⁶ je prvou rozsiahlejšou prácou Marxa a Engelsa, v ktorej narábali s termínom ideológia. Kritizovali v nej svojich súčasníkov, tzv. mladoheglovcov, t. j. sociálnych filozofov, ktorí vychádzali z Heglovej fenomenológie (Ludwiga Feuerbacha, Bruna Bauera, a Maxa Stirnera). Na jednom mieste sa v práci kriticky vyjadrujú aj k Destuttovi de Tracymu, ale nespomínajú jeho autorstvo termínu ideológia ani jeho koncept ideológie ako vedeckej disciplíny. Polemizujú s jeho tézou, že súkromné vlastníctvo je prirodzenou danosťou ľudských bytostí.¹⁷ Podobne ako Napoleon, aj Marx a Engels považujú de Tracyho za metafyzika a „*obmedzeného buržuá*“, resp. „*teoretika buržoázie*“. Za ideológov však priamo označujú mladoheglovcov. Vyčítali im, že ich filozofia nie je materialistická, ako to o sebe sami tvrdili, ale že v skutočnosti sú metafyzikmi, ktorí si len prisvojili rôzne časti Heglovho filozofického systému: „*Ich polemika proti Heglovi a ich vzájomná polemika proti sebe sa obmedzuje na to, že si každý vyberie jednu stránku Heglovho systému a tú potom stavia proti celému systému a proti stránkam, ktoré si vybrali iní.*“¹⁸ Filozofická kritika mladoheglovcov bola podľa Marxa a Engelsa založená na čírej abstrakcii, keďže myšlienkové konštrukcie si mylne zamieňali za realitu, nedokázali odhaliť skutočné materiálne podmienky v pozadí sociálnych a politických vzťahov. Ich kritika jestvujúcich sociálnych pomerov a náboženstva bola len zdanlivá, keďže fakticky vo svojich vysvetľovaniach len nahradili

¹⁵ MARX, Karol – ENGELS, Fridrich. *Nemecká ideológia. Kritika najnovšej nemeckej filozofie v jej predstaviteľoch Feuerbachovi, B. Bauerovi a Stirnerovi a kritika nemeckého socializmu v jeho rozličných prorokoch*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1961, s. 29.

¹⁶ Marx a Engels napísali *Die deutsche Ideologie* v rokoch 1845 – 1846, ale prvého vydania sa dočkala až v roku 1932. Z tohto dôvodu ani nemožno predpokladať, že myšlienky obsiahnuté v tomto diele v súvislosti s ideológiou v období svojho vzniku a nasledujúcich desaťročiach mohli pôsobiť na kohokoľvek iného okrem samotných autorov a prípadne niekoľkých ďalších ľudí. Samozrejme, svoju koncepciu ideológie vyjadrili aj vo svojich ďalších dielach. Slovenský preklad: MARX – ENGELS 1961.

¹⁷ Tamže, s. 194-197. Marx sa de Tracymu – opäť však len jeho ekonomickej teórii – podrobnejšie venuje vo svojom hlavnom diele *Kapitál. Kritika politickej ekonómie*. 2. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963, s. 503-511.

¹⁸ Tamže, s. 22.

náboženskú abstrakciu sekulárnou abstrakciou.¹⁹ Inak povedané, podľa Marxa a Engelsa mladoheglovci pokladali predstavy, myšlienky, pojmy a vôbec produkty vedomia za reálne entity a skutočné príčiny stavu vecí: „[M]ladoheglovci [si] vo svojej fantázii predstavujú, že vzťahy ľudí, všetko ich konanie, ich putá a hranice sú výtvory ich vedomia, v dôsledku toho kladú na ľudí mravný postulát, aby svoje terajšie vedomie nahradili ľudským, kritickým alebo egoistickým vedomím a tak sa zbavili toho, čo ich obmedzuje.“²⁰ Marx a Engels považovali takéto uvažovanie mladoheglovcov za vulgárne zahmlievanie skutočného stavu vecí, doslova chybné videnie sveta – vyplývajúce predovšetkým z povrchnosti a nekompetentnosti.

Mladoheglovcom pripisujú jednu vážnu epistemologickú chybu, ktorá vyplývala z ich nemenej vážneho ontologického omylu. Obe spolu sú pre nich dôvodom, prečo sú mladoheglovci *ideológovia* a prečo je ich filozofia *ideológiou*. Epistemologická chyba, ako som spomenul už vyššie, vyplývala z nesprávnej identifikácie príčinných vzťahov medzi jestvovaním materiálneho sveta a politickým, hospodárskym a spoločenským systémom a myšlienkovým svetom ľudí. Podľa Marxa a Engelsa si mladoheglovci vytvárali myšlienkové konštrukcie, na ktoré sa následne snažili silou mocou napasovať „realitu“, bez ohľadu na empiriu. Inak povedané, o realite usudzovali na základe dopredu vytvorených a často apriórnych ideálnych prekonceptí a teórií, a nie naopak. Marx a Engels sa práve v ostrom protiklade k takémuto postupu snažia presadzovať striktný empirický prístup a o stave vecí usudzovať na základe pozorovania skutočného života a nie ideálnych konštrukcií: „Vychádzame tu zo skutočne činných ľudí a z ich skutočného životného procesu. Aj hmlisté výtvory mozgu ľudí sú nevyhnutnými sublimátmi ich materiálneho životného procesu, ktorý možno empiricky zistiť a ktorý je spätý s materiálnymi predpokladmi. Tým morálka, náboženstvo, metafyzika a ostatné ideológie a im zodpovedajúce formy vedomia strácajú zdanie samostatnosti. Nemajú dejiny, nemajú vývoj, ale ľudia, rozvíjajúci svoju materiálnu výrobu a svoje materiálne styky, menia s touto svojou skutočnosťou aj svoje myslenie a produkty svojho myslenia. Život nie je určovaný vedomím, ale vedomie je určované životom. Ak uvažujeme prvým spôsobom, vychádzame z vedomia, ako keby bolo živým individuom, ak uvažujeme druhým spôsobom, zodpovedajúcim skutočnému životu, vychádzame priamo zo skutočných živých indivíduí a na vedomie hľadáme len ako na **ich** vedomie.“²¹

Epistemologický omyl mladoheglovcov vyplýval z chyby v určení ontologického statusu (teda povahy existencie, či inými slovami, spôsobu jestvovania) svojich ideálnych konštrukcií (t. j. myšlienok). Totiž podľa Marxa a Engelsa mladoheglovci hovorili

¹⁹ Tamže, s. 21-73 a nasl.; DECKER 2004, s. 31.

²⁰ MARX – ENGELS 1961, s. 23.

²¹ Tamže, s. 29.

o myšlienkach takým spôsobom, ako keby myšlienky boli skutočnými materiálnymi (ba priam živými) objektmi, a prisudzovali im taký vplyv a účinky na životy ľudí, aké majú skutočné materiálne objekty. Posledná veta citátu uvedeného v predošlom odseku to pomenúva jednoznačne. Tento jav zaujíma v Marxovej filozofii významné miesto. V neskorších dielach ho konceptualizuje ako omyl chybnéj identifikácie *sociálnych a výrobných vzťahov* (obzvlášť vzťahov dominancie a ovládania) ako *objektívnych vecí*, ktoré jestvujú prirodzene (sú od prírody dané) a nezávisle od ľudstva; pričom v skutočnosti vzťahy produkcie a sociálnej moci sú ľudskými fenoménmi, nie prírodnými. Tento omyl chybnéj identifikácie pomenoval ako *zvecňovanie* (*Verdinglichung*).²²

V neskorších prácach Marx a Engels rozvinuli svoj pojem ideológie do komplexnejšej podoby a spojili ho s ďalšími dôležitými koncepciami svojej teórie: *falošným vedomím*, už spomínaným *zvecňovaním*, *odcudzením* a *základňou a nadstavbou*. Ako sme mohli vidieť, v 40. rokoch 19. storočia pod ideológiou rozumeli v prvom rade chybné poznanie, ktoré zahmlieva a obracia na hlavu skutočný stav vecí. Koncept, s ktorým sa stretneme v neskorších prácach, už predstavuje ideológiu ako zámerne vytváraný systém falošného poznania, ktorého cieľom je zakryť skutočný stav vecí (t. j. vykorisťujúci charakter kapitalistického usporiadania) a zároveň ho „racionalizovať“, teda legitimizovať ho a predstaviť ako prirodzený, správny a nevyhnutný. Nebudem sa na tomto mieste venovať predstaveniu Marxovho a Engelsovho filozofického systému historického materializmu. Sústredím sa len na to, čo je možné z týchto kritik usúdiť o Marxovej neskoršej koncepcii ideológie, ktorá sa zároveň stala najrozšírenejším konceptom ideológie v západnom kultúrnom okruhu v 20. storočí.

Destutt de Tracy a francúzski *ideológovia* podobne ako mladoheglovci vnímali myšlienky (idey) ako entity – okrem iných aj preto boli označení za metafyzikov – , pomocou ktorých možno dosiahnuť spravodlivejšie usporiadanie spoločnosti a svet zmeniť na lepšie miesto na život. Marx a Engels vo všeobecnosti nenazerali na myšlienky ako na entity, prinajmenšom nie v tom zmysle ako de Tracy a mladoheglovci, ale určité falošné myšlienky usporiadané v systéme (t. j. ideológii) považovali za dôležité nástroje udržiavania dominancie vládnucej triedy. V Marxovej filozofii skutočnými podmienkami jestvovania sociálneho a politického života boli hmotný svet a materiálne podmienky produkcie

²² Koncepciu *zvecňovania* ďalej rozpracoval György Lukács v diele *Geschichte und Klassenbewußtsein: Studien über marxistische Dialektik*. Berlin : Luchterhand, 1970 (prvé vydanie v r. 1923). K rôznym významom termínu *zvecňovanie*, resp. nemeckého *Verdinglichung*, anglického *reification* (alebo *objectification*), a spôsobom narábania s týmto termínom v spoločenských vedách pozri PITKIN, Hanna Fenichel. Rethinking Reification. In *Theory and Society*, 1987. roč. 16, č. 2, s. 263-293; BOTTOMORE, Tom. A Dictionary of Marxist Thought. 2nd ed. Malden, Massachusetts : Blackwell, 1991, s. 463-465; VÖRÖS, László. *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Plus – Pisa University Press, 2010, s. 1, s. 54-57, http://forumhistoriae.sk/documents/10180/347973/Voros-Analyticka_historiografia_vs_narodne_dejiny.pdf?version=1.0&t=1388952344146, posledný náhľad 1. 5. 2014.

(t. j. vlastnícke vzťahy a vzťahy dominancie medzi zamestnávateľom a zamestnaným, del'ba práce, ale aj materiál, nástroje, energia, zručnosti, invencia atď., ktoré umožňujú, resp. podmieňujú výrobu) – tzv. (hospodárska) *základňa*. Zmeny v týchto podmienkach prinášali so sebou zmeny v tzv. *nadstavbe (superštruktúre)*, t. j. v sociálnom, politickom a právnom systéme (štátnom usporiadaní), kultúre, vede, umení, morálke, zvykoch, sociálnych rituáloch a pod. Vo vzťahu *základňa – nadstavba* Marx pripisoval ontologický primát základni, t. j. podľa neho zmenu superštruktúry bolo možné dosiahnuť len revolučnou zmenou základne. Superštruktúra je dôsledkom materiálnych a spoločenských podmienok výroby (základne), ale zároveň – a toto je dôležitý moment – pôsobí ako faktor umožňujúci fungovanie základne, teda jestvuje medzi nimi vzájomný reprodukčný vzťah. V tomto vzťahu hrá významnú úlohu *ideológia*, preto narušiť tento vzájomný „udržiavací“ vzťah základne a nadstavby možno len demaskovaním ideológie. V tomto rozvinutom význame teda ideológia znamenala komplexný systém významov – falošných zdôvodnení a vysvetlení –, ktorý buržoázii pomáhal udržiavať kapitalistický systém. Ideológia v tomto poňatí nebola len diskurzom v úzkom zmysle slova, ktorý by sa obmedzoval na sféru inštitúcií buržoázneho (kapitalistického) štátu, ale prejavovala sa v každodennej sociálnej praxi v najrôznejších sférach spoločenského života.²³ Preto mohla mať účinok na povedomie nielen buržoázie, ale aj proletariátu, ktorý si tak nedokázal uvedomiť skutočné príčiny svojho rozpoloženia – stav, ktorý Engels nazval *falošným povedomím*.²⁴

V súvislosti s Marxovou koncepciou ideológie je veľmi dôležité zdôrazniť, že sa vzťahovala len na buržoáziu a superštruktúru kapitalistického usporiadania – išlo o *triedne* falošné poznanie, nepravdu. Teda buržoázne videnie sveta bolo inherentne ideologické, resp. ideológia bola primárne buržoáznym triednym javom. Úlohou progresívnej vedy malo byť demaskovanie ideológie a odhaľovanie pravdy. Totiž to druhé nebolo možné bez prvého – zavádzajúce účinky ideológie boli podľa Marxa a Engelsa tak všeobsiahle, že pravdu bolo možné spoznať len jej znefunkčnením. To bolo možné dosiahnuť odhalením ideológie, totiž vysvetlenie jej fungovania malo zamedziť jej účinkom. Pochopiteľne, Marx a Engels boli presvedčení, že ich teória historického materializmu tento cieľ napl-

²³ V *Predslove* diela *Ku kritike politickej ekonómie (Zur Kritik der Politische Ökonomie)* z roku 1859 to Marx zhrnul nasledovne: „Zmeny v hospodárskej základni skôr či neskôr vedú k premene celej ohromnej superštruktúry. Pri skúmaní takýchto premien je vždy dôležité rozlišovať medzi materiálnou premenou hospodárskych podmienok výroby, ktoré sa dajú presne prírodovedecky určiť, a medzi právnymi, politickými, náboženskými, umeleckými či filozofickými – skrátka ideologickými formami, v ktorých si ľudia uvedomujú tento konflikt a vybojujú ho. Tak ako neusudzujeme o jednotlivcovi podľa toho, čo si sám myslí o sebe, práve tak nemôžeme posudzovať takú epochu premeny podľa jej povedomia, ale práve naopak, toto povedomie musí byť vysvetlené na základe protirečenia materiálneho života, na základe konfliktu, ktorý jestvuje medzi spoločenskými výrobnými silami a výrobnými vzťahmi.“ Preklad podľa MARX, Karl. *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Ed. By N. I. Stone. Chicago : Charles H. Kerr&Company, 1904, s. 12.

²⁴ DECKER 2004, s. 7; EAGLETON 1991, s. 89-90.

nila. Svoj filozofický systém nevnímali ako len jednu z možných interpretácií stavu vecí, ale ako vedecké odhalenie a vysvetlenie objektívnej reality.

Ďalším, dokonca viacnásobne ironickým momentom v súvislosti s „ideológiou“ v dejinách tohto termínu je osud Marxovho teoretického systému. Jedným ironickým momentom bolo, že podobne ako sa Destutt de Tracy považoval za toho, kto definitívne a jednoznačne prekonal metafyziku, aby sám bol nakoniec svojimi oponentmi označený za metafyzika *par excellence*, aj Marx, ktorý bol presvedčený o tom, že sa mu podarilo do dôsledkov demaskovať ideológiu a dať ľudstvu nástroj na dosiahnutie sveta bez ideológie, bol sám neskôr svojimi protivníkmi označený za najväčšieho ideológa a jeho teória za prototyp ideológie.²⁵ Snáď ešte väčšou iróniou však bolo, že aj samotní neskorší Marxovi nasledovatelia označili jeho systém za ideológiu, ba zrejme tak stihli urobiť ako prví.²⁶ Avšak s tým spresnením, že v prípade marxizmu ide o *správnu (revolučnú) ideológiu* založenú na pravde, na rozdiel od buržoáznej a ďalších ideológií, ktoré sú založené na účelovom omyle a lži. Za tento významový posun Marxovho konceptu ideológie je pravdepodobne najviac zodpovedný Vladimír Iljič Lenin, ktorý potreboval pragmaticky prispôbiť Marxovu a Engelsovu teóriu revolučnej praxi v cárskom Rusku, v ktorom prakticky neexistoval uvedomelý proletariát – podľa Marxa základný predpoklad socialistickej revolúcie. Marx a Engels *ideológiu* vnímali ako jeden z nástrojov triednej dominancie a inherentne negatívny jav, pretože viedol k *falošnému (triednemu) povedomiu* proletariátu. Podľa nich *svet bez ideológie* nielenže bol želateľný a možný, ale zákonite musel nastať v podobe beztriednej komunistickej spoločnosti. Lenin pochopiteľne súhlasil s tézou, že cieľom revolucionára malo byť odstránenie *falošného povedomia* proletariátu, zároveň si však uvedomoval, že počas tohto procesu bude potrebné neuvedomelý a málopočetný ruský proletariát indoktrinovať správnym triednym povedomím, totiž *správnu triednu ideológiu*. Lenin teda hovoril už o rôznych triednych ideológiách, ale ešte ďalej rozlišoval medzi ideológiou ako triednym povedomím robotníctva a ako vedeckou teóriou historického materializmu – neskôr pomenovanou ako marxizmus-leninizmus.²⁷ Ako ďalší ironický, ba možno až paradoxný moment možno vnímať to, že teoretici marxizmu-leninizmu samých seba definovali ako *ideológov*, ktorí prostriedkami objektívnej vedy odhaľujú zákonitosti fungovania ľudských spoločností na materiálnej, socioeko-

²⁵ KENNEDY 1979, s. 368.

²⁶ Podľa T. Eagletona prvým, kto označil samotný marxizmus za ideológiu, bol nemecký sociálnodemokratický teoretik Eduard Bernstein (1850 – 1932). EAGLETON 1991, s. 90.

²⁷ V období medzi poslednou štvrtinou 19. storočia a približne prvou tretinou 20. storočia – ako na to poukázal T. Eagleton – vznikol v rámci teoretického marxistického diskurzu zmätok pojmov, keď sa slovom ideológia odkazovalo na veľmi rozdielne, ba v rámci určitých kontextov protirečivé významy: Engels hovoril o falošnom povedomí, Georgij Valentinovič Plechanov ideológiu nazýval všetko sociálne podmienené myslenie, Bernstein a čiastočne aj Lenin pod ideológiou rozumeli politické hnutie socializmu a Lenin na dôvažok hovoril ešte aj o vedeckej teórii socializmu. Tamže.

nomickej a ideovej báze – čím naplnili pôvodnú koncepciu ideológie A. Destutta de Tracyho ako vedy o myšlienkach a spoločnosti.²⁸

Posunom vo vnímaní funkcie ideológie v rámci marxistických diskurzov na prelome 19. a 20. storočia sa venuje v tomto čísle *Forum Historiae* Juraj Benko v štúdiu *Na hranici paradigiem: ortodoxný marxizmus a jeho bolševická revízia*.²⁹ Na tomto mieste v súvislosti s marxistickou koncepciou ideológie už len poznamenám, že v období medzi dvomi svetovými vojnami, ale hlavne po druhej svetovej vojne v ére studenej vojny sa používanie slova „ideológia“ riadilo – akokoľvek tautologicky to bude znieť – dominantnými ideologickými determinantmi. Teda prinajmenšom v krajinách západnej Európy a transatlantického priestoru prevládal vyššie spomínaný pejoratívny koncept, zatiaľ čo v krajinách strednej a východnej Európy (ak opomeniem ďalšie krajiny, kde sa ustanovil režim podľa vzoru niektorého z variantov marxizmu) až do konca 80. rokov 20. storočia pretrvával leninský – teda v žiadnom ohľade nie pejoratívny a v určitých významných ohľadoch vyslovene pozitívny – koncept. Po roku 1989 bolo v čerstvo post-socialistických krajinách strednej a východnej Európy vo verejnom politickom, rovnako však aj v odbornom spoločenskovednom diskurze samotné používanie termínu ideológia na prechodný čas – podobne ako niektoré ďalšie slová a pojmy asociované s bývalým režimom, napr. *trieda, buržoázia, proletariát, kapitalistické vykorisťovanie, imperializmus* – zdiskreditované. V súčasnosti však už možno len na základe zbežného prieskumu verejného diskurzu usúdiť, že v ňom prevláda tradičný pejoratívny koncept ideológie.

V roku 1929, resp. 1936, významným spôsobom zasiahol do diskurzu o ideológii sociológ Karl Mannheim (1893 – 1947). Vo svojom najznámejšom diele *Ideológia a utópia*³⁰ Mannheim chcel ponúknuť nezaujatú kritickú teóriu ideológie a navrhnúť metodiku jej štúdia. Rozšírenú anglickú verziu diela však predkladal – ako tomu nasvedčuje podnázov knihy – ako formuláciu nového výskumného poľa sociológie: *sociologie poznania*. Neprekvapuje, že jedným z dôležitých predmetov záujmu tejto disciplíny malo byť fungovanie a pôsobenie ideológie v sociálnej praxi. Mannheim konštatuje, že: „Pre väčšinu ľudí

²⁸ Postreh T. Eagletona. Tamže.

²⁹ BENKO, Juraj. *Na hranici paradigiem: ortodoxný marxizmus a jeho bolševická revízia*. In *Forum Historiae*, 2014, roč. 8, č. 1, s. 17-37.

³⁰ Károly Mannheim sa narodil v Budapešti, kde žil až do roku 1919, keď emigroval do Nemecka pred vznikajúcim horthyovským režimom. Jeho práca *Ideológia a utópia* vyšla najprv v nemčine pod názvom *Ideologie und Utopie* v Bonne v roku 1929. Potom ako v roku 1933 Mannheim opäť emigroval, tentoraz pred nacistami do Veľkej Británie, dielo doplnil a vydal v roku 1936 v angličtine pod názvom *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. V tejto eseji budem odkazovať na vydanie z roku 1985. MANNHEIM, Karl. *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. San Diego; New York; London : A Harvest Book, Harcourt Brace & Company, 1985. (Práca je dostupná aj v českom preklade: *Ideologie a utopie*. Bratislava : Archa, 1991).

je termín »ideológia« úzko spätý s marxizmom a ich reakcie naň sú do veľkej miery určované touto asociáciou.³¹

Keď sa pokúsil rozlúštiť a oddeliť rôzne významové odtiene slova ideológia, identifikoval dva dominantné významové okruhy. Tieto pomenoval ako *partikulárny (úzky)* a *totálny (všeobecný)* koncept ideológie. Obe pomenovania preňho neslúžili len ako historiografické kategórie, ktoré by sa používali pri písaní dejín pojmu, ale používal ich aj ako vlastné analytické koncepty pre sociologickú analýzu, pričom k nim pridal ešte tretí odborný koncept: *utópiu*.

Partikulárny koncept ideológie sa podľa Mannheimu používa na označenie pomýleného, zavádzajúceho alebo priam lživého spôsobu uvažovania, ktoré môže byť aj vedomé. Ideológ buď podlieha mylným predstavám, alebo vedomo zavádza. Cieľom ideológa v tomto zmysle slova je presvedčiť oponenta o svojej pravde aj za cenu klamstva. Mannheim zdôrazňuje, že tento koncept sa vzťahuje vyslovene na psychologickú úroveň jednotlivca a týka sa obvykle rôzne rozvetvených tvrdení a argumentácií o sociálnom svete, ale nikdy nie celkového svetonázoru o spoločenskom usporiadaní.³² Chce tým povedať, že vzájomné nedorozumenie – teda dôvod, prečo jeden z účastníkov výmeny názorov označí druhého za *ideológa* a jeho názory za *ideológiu* – nie je spôsobené epistemologickými diskrepanciami, ale sebaklamom alebo osobným záujmom „ideológa“. Inými slovami, partikulárna ideológia sa deje v rámci jednej a tej istej významovej sústavy, „ideológ“ a „neideológ“ zdieľajú tie isté základné kritériá toho, čo je pravdivý a čo nepravdivý (pomýlený či lživý) výrok a argumentácia, len ten prvý ich (ne)vedome nerešpektuje na úkor toho druhého. Tento moment epistemologickej kongruencie je jedným z hlavných odlišovacích znakov úzkeho a všeobecného konceptu ideológie. *Totálny koncept* sa netýka jednotlivcov, ale skupín, tried, spoločností, teda väčších sociálnych formácií a ich myšlienkového systému. V prípade všeobecného významu nejde o chybné tvrdenie, ale skôr o úplne odlišný spôsob myslenia. Diferencia sa tu tiahne na epistemickej úrovni: nezhoda nepanuje ohľadne konkrétnych tvrdení oponentov, ale ich celkového pohľadu na svet (*Weltanschauung*), výsledkom čoho je doslova vzájomné nepochopenie. Totálny koncept teda už primárne neoperuje v kategóriách pravdy – nepravdy, ale skôr poukazuje na fundamentálne odlišnosti v štruktúrach poznania – na úrovni základných sociálnych konceptov a teórií.³³

Inak povedané, keď Mannheim používa termín *partikulárna ideológia* ako *historickú kategóriu*³⁴, tak má na mysli to, že keď bežní ľudia (teda nie filozofi či sociálni teoretici,

³¹ MANNHEIM 1985, s. 55.

³² Tamže, s. 55-56.

³³ Tamže, s. 56-57.

³⁴ Podľa dnešnej terminológie používanej v interpretatívnych sociálnych vedách by bolo presnejšie hovoriť o *kategórii sociálnej praxe*.

vedci) označili niekoho za ideológa, rozumeli tým len toľko, že ten dotýčny je buď úplne popletený, alebo zámerne zavádza a klame. Keď používa ako *historickú kategóriu* termín *totálna ideológia*, má na mysli to, že keď ľudia (zrejme omnoho menej bežní ľudia a omnoho viac filozofi, sociálni teoretici a vedci) označili niekoho za ideológa, rozumeli tým, že dotýčny je akoby „z iného sveta“.³⁵

Keď však obe tieto slovné spojenia používal ako *odborné pojmy sociologickej analýzy*, označoval nimi rozdiely v charaktere, funkcii a účinku myšlienok o sociálnom usporiadaní ľudstva, resp. sociálnej realite, ako aj polia výskumného záujmu, na ktoré by sa sociológ poznania mal pri svojich analýzach zameriavať. V prípade partikulárnej ideológie konštatuje, že tento koncept je určený len na analýzu na úrovni individua a v oblasti „*psychológie záujmov*“ („*psychology of interests*“).³⁶ Analytický koncept totálnej ideológie však mal byť používaný na analýzu štruktúr poznania s ohľadom na sociálny kontext – skúmanie má smerovať k odhaľovaniu objektívnych sociálnych síl, ktoré utvárali či podmieňovali štruktúry poznania. Na tejto úrovni analýzy „*konkrétne ideologické obsahy*“, resp. „*záujmy ideológov*“ nemali byť podľa Mannheima relevantnými predmetmi záujmu. Kým partikulárny koncept „*predpokladá, že ten či onen záujem je príčinou danej lži či zavádzania*“, totálny koncept „*jednoducho len predpokladá, že existuje korešpondenčný vzťah medzi danou sociálnou situáciou a danou perspektívou, uhlom pohľadu alebo celkovou apercepciou.*“³⁷ Inými slovami, analytické použitie partikulárnej koncepcie má smerovať k identifikácii chybných a zavádzajúcich tvrdení v rámci konkrétneho historického, sociálneho a významového kontextu – pôjde teda primárne o obsahovú analýzu. Analytické použitie totálnej koncepcie má smerovať k rekonštrukcii, resp. odhaleniu celkovej teoretickej a pojmovej základne, ktoré sa skrývajú za individuálnymi výroky jednotlivcov. Obe analytické koncepcie ideológie tak v konečnom dôsledku môžu byť komplementárne.

V ďalšom kroku sa však Mannheim zaoberá funkciou ideológií v spoločnostiach, resp. ich účinkom na sociálny a politický systém. Tu spravil – vzhľadom na vtedy prevládajúce marxistické i nemarkxistické koncepcie ideológie – zaujímavý obrat, keď ideológie definuje ako poznanie, ktoré je v rozpore s existujúcim dominantným systémom, ale neznamená preň hrozbu, keďže nedisponuje potenciálom meniť ho. Dáva ich z tohto hľadiska do kontrastu s reálnymi protisystémovými myšlienkovými štruktúrami: *utópiami*. Ideológie aj utópie majú spoločné, že vzhľadom na jestvujúci režim a štruktúry poznania tvoria *situácie transcendentné* (*situationally transcendent*), teda nereálne myšlienky. Tieto stoja v kontraste k myšlienkam, ktoré sú v súlade s jestvujúcim systémom – t. j. *situácie*

³⁵ Pre-históriu oboch konceptov ideológie Mannheim kladie až na začiatok 17. storočia – svoj výklad k dejinám konceptu začína Francisom Baconom (1561 – 1626) a jeho teóriou o štyroch idolochoch mysle (*Novum Organum Scientiarum*, 1620). MANNHEIM 1985, s. 61.

³⁶ Tamže, s. 57, 59.

³⁷ Tamže, s. 58.

kongruentné (situationally congruent), teda adekvátne.³⁸ Transcendentnosť myšlienok tu treba rozumieť ako: nekompatibilné s predstavou „zdravého rozumu“ („rationality“) v štruktúrach poznania daného dominantného sociálneho a politického systému. Z tohto hľadiska sú transcendentné myšlienky považované za nereálne, neuskutočniteľné, akoby z iného sveta. Rozdiel medzi ideológiami a utópiami spočíva v tom, či sa takéto protisystémové myšlienky dokážu zrealizovať, alebo nie. Ideológie sú situačne transcendentálnymi myšlienkami, ktoré ich nositelia nikdy nedokázali pretaviť v ich pôvodne hlásanej podobe do reality. Pochopiteľne, nie všetky transcendentné myšlienky boli ideológiami alebo utópiami. Predstavitelia dominantných systémov sa podľa Mannheimu vždy snažia dostať protisystémové myslenie a záujmy pod kontrolu, čím sa tieto stávajú sociálne impotentnými. Takéto situačne transcendentálne myšlienky sú potom buď integrované, alebo vytesnené za hranice „možného“ („*mimo dejiny a spoločnosť*“) a degradované do pozícií, z ktorých už nemôžu ohroziť *status quo*. Napríklad idea raja je podľa Mannheimu príkladom integrovanej ideológie. Tvorila organickú súčasť myšlienkového systému feudálnych spoločností, v plnej miere sa vzťahovala na sféry „*mimo dejiny a spoločnosť*“ a nemala žiadny revolučný potenciál. Neskôr sa objavili skupiny ľudí so sekulárnou ideou raja (spravodlivá organizácia spoločnosti – raj na zemi) – keď sa takéto skupiny dokázali mocensky dostatočne presadiť na to, aby začali realizovať svoje ideálne predstavy, ideológia sa menila na *utópiu*.³⁹ Samozrejme, k úplnému, ba často ani čiastočnému uskutočneniu ideálu nikdy nedôjde, dosiahnutie utopického stavu nie je možné. Nakoniec sa každé utopické hnutie buď sformuje do stabilného systému, ktorý bude vystavený výzvam nových *situačne transcendentných* myšlienok, alebo zlyhá a zanikne.

Hoci Mannheimove teórie sú dodnes považované za hodnotné, analytický pojmový aparát, ktorý navrhol, sa ujal v menšej miere. V literatúre je často citované jeho rozlíšenie partikulárnej a totálnej ideológie, obvykle však len ako historickej sociálnej kategórie praxe, ale už nie ako analytickej kategórie. Jeho koncept utópie sa v spoločenskovednej analýze prakticky vôbec nepoužíva. Napriek tomu Mannheimovo dielo ostáva kľúčovým textom na štúdium ideológie. Okrem iných aj z toho dôvodu, že Mannheim nechtiac odhalil najväčšiu slabinu „ideológie“, pre ktorú ho viacerí významní autori považujú za príliš problematický koncept na účely vedeckej analýzy. Mannheimov koncept totálnej ideológie (*Weltanschauung*) práve svojou „totálnosťou“ vedie k tomu paradoxu, že niet *neideologického* kritika. Akákoľvek kritika, akékoľvek hodnotenie, akékoľvek štúdium určitého svetonázoru, štruktúr poznania (totálnej ideológie) musí nevyhnutne vychádzať z nejakého iného svetonázoru, štruktúr poznania. Každý jednotlivec je umiestnený

³⁸ Tamže, s. 192-194.

³⁹ Tamže, s. 193.

v nejakej sociálnej realite, v nejakom režime, ktorý mu poskytuje pojmový aparát, axiomy, teoretické východiská atď., teda každý myslí v rámci nejakej totálnej ideológie. Mannheim si tento protirečivý aspekt svojej teórie uvedomoval a ponúkol naň aj riešenie, ktoré však nebolo veľmi presvedčivé.⁴⁰ Neskôr sa v literatúre rozšírilo pomenovanie tohto problému ako *Mannheimov paradox*. Mnohí kritici pre túto „inverznú tautológiu“ odsúdili Mannheimovu koncepciu ideológie ako pomýlenú.⁴¹ Totiž takáto koncepcia mala tú logickú konzekvenciu, že všetko poznanie musí byť *ideologické*, a teda nemôže existovať *neideologické*, t. j. sociálne nepodmienené, pravdivé poznanie. Takáto konklúzia bola v období významnej dominancie *korešpondenčnej teórie pravdy* (pred prvou polovicou 20. storočia) neprijateľná. Ako sme mohli vidieť, tak Marx, ako aj jeho nasledovníci, a nielen oni, ale aj ich oponenti, predpokladali jestvovanie skutočnej, ľuďmi „nepoznačenej“, teda *objektívnej pravdy* – takej pravdy, ktorú človek len objavuje a odhaľuje, ale nič viac. Pokiaľ by sa už mal človek nejakým spôsobom „autorsky“ podieľať na *pravde*, teda nemal by ju len objavovať, ale ju aj nejakým spôsobom (spolu)konštruovať, stával by sa z neho *ideológ* – v marxistickom aj nemarkxistickom poňatí. Lenin síce správne pochopil, že tak ako „buržoázne myslenie“ o spoločnosti vytvára vnútorne koherentný systém poznania, aj marxistická teória ponúka podobný systém, ba dokonca podstatne sofistikovanejší, a preto ak nazývame ideológiou „buržoázne myslenie“, musí byť logicky považované za ideológiu aj „socialistické/marxistické myslenie“. Z tohto zistenia však nevyvodil také epistemologické konzekvencie, ktoré by ho priviedli k Mannheimovmu paradoxu. Marx považoval *nepravdivosť* za inherentnú kvalitu ideológie; Lenin ju zmenil z inherentnej kvality na podmienenú premennú. Ideológia ako taká mohla byť aj pravdivá, aj nepravdivá – rozhodujúci bol jej triedny pôvod. Pre Lenina boli tézy marxizmu (neskoršieho marxizmu-lenizmu) objektívnymi pravdami.

Mannheimov paradox sa však javil v úplne inom svetle v období zhruba uplynulého polstoročia s príchodom sociálneho konštruktivismu a konštruktivistickej epistemológie a ďalších relativistických konceptov pravdy. Mannheimov pojem ideológie v tomto

⁴⁰ Mannheim navrhoval prekonať *relativizmus* vyplývajúci z jeho totálnej koncepcie ideológie (teda, že každé poznanie môže byť vzhľadom na iné poznanie považované za *ideologické*) postupom, ktorý nazval *relacionizmom* (*relationism*). Podľa neho bolo možné dospieť k neideologickému poznaniu, k akejsi obmedzenej objektivite, vzájomným približovaním stanovísk diskutujúcich stránok. Predpokladal, že za určitých podmienok možno medzi diskutujúcimi stranami nájsť provizórny významový prienik konceptov, na základe ktorého je možné ustanoviť novú totalitu myslenia, ktorú by ani jedna, ani druhá strana nemusela považovať za „ideologickú“. Totiž, aj keď je pravdou, že každé poznanie je formované sociálnym kontextom, v ktorom vzniká, neznamená to, že pravdivosť alebo nepravdivosť poznania bola redukovateľná výlučne na spomínaný sociálny kontext. Mannheimu však takto formulovaný *relacionizmus* v očiach jeho kritikov nezachránil. Totiž okamžite možno namietat', že dve strany síce dospejú k obmedzenej objektivite, čo ak sa však objaví tretia strana, ktorá ich bez ohľadu na to bude vzhľadom na svoje štruktúry poznania považovať za ideologické? Tamže, s. 78-79, 85-87, 282-284, 300; EAGLETON 1991, s. 108.

⁴¹ MULLINS, Willard A. Truth and Ideology: Reflections on Mannheim's Paradox. In *History and Theory*, 1979, roč. 18, č. 2, s. 141-154.

novom poňatí spôsobov jestvovania človeka a spoločnosti a povahy poznania – keď sa sama idea objektívnej pravdy stáva transcendentálnym konštruktom, keď jazyk prestáva byť považovaný za neutrálne sprostredkovacie médium „nestranného“ poznania a neexistuje jedna pravda o človeku a spoločnosti, ba ani len jedno centrum ako miera pravdivosti, ale jestvujú rôzne *režimy pravdy* a sociálna moc siaha až do takých intímnych sfér života a má vplyv na také aspekty myslenia jednotlivca, ktoré Marx vo svojej dobe ani nemohol konceptualizovať (keďže ešte neexistovali) – dáva zmysel. Napriek tomu, že sa v rámci rôznych smerov konštruktivistického myslenia Mannheimov paradox ani zďaleka nejaví byť takým paradoxným, pretrvávajú oprávnené pochybnosti, či je takýto koncept vôbec zmysluplne použiteľný pre sociálnu analýzu. Totiž každá analytická kategória musí mať svoje hranice, musí mať svoju negatívnu definíciu. Ak sa ideológia definuje príliš široko ako hocijaký koherentný myšlienkový systém, tak sa ako koncept vedeckého bádania sama diskvalifikuje. V takom prípade by aj výrok, že Depeche Mode alebo automobil je ideológia, mohol byť zmysluplný. Má však význam zahŕňať pod jeden analytický koncept ideológie hudobnú skupinu, dopravný prostriedok, stredoškolskú učebnicu, v ktorej sa hovorí o dvoch oteckoch, a napr. sociálno-ekonomickú teóriu o spravodlivejšom usporiadaní spoločnosti? Slovinský filozof Slavoj Žižek by nepochybne povedal, že áno.

Ostaňme však na úrovni spoločenskovednej a historickej analýzy. Michel Foucault a Pierre Bourdieu mali výhrady proti „ideológii“ práve z tohto dôvodu, že znamenala príliš veľa, a preto nič.⁴² Pre potreby svojich skúmaní si vyvinuli súbor alternatívnych pojmov. Foucault okrem iných konceptualizoval *moc, epistému, režimy pravdy, diskurz*, Bourdieu pracoval s pojmami ako *sociálny a symbolický kapitál, doxa, habitus, reprezentácia*. Pritom ani jednému, ani druhému nemožno uprieť, že všetky tie javy, ktoré identifikovali a prostredníctvom vyššie uvedeného pojmového aparátu tak starostlivo analyticky rozobrali, iní autori často len ledabolo zahrnuli pod strešný koncept ideológie, čím ich nechali nevyvetlené.

V prípade dejepisectva je situácia jednoznačnejšia. Jestvovanie ideológie – t. j. teoretických systémov, diskurzu, politických hnutí a režimov – je historickým faktom a sú k dispozícii rozsiahle práce o dejinách tohto slova a pojmu, ako aj o jednotlivých autoroch a teoretikoch, hnutiach a režimoch. V tomto prípade, keď historik narába s „ideológiou“ ako historickým konceptom, musí dbať len na základné metodické opatrenia. To znamená, že sa musí vystríhať, aby sa nedopúšťal anachronizmu – spätného projektovania neskorších významov na skoršie historické obdobia – a aby si nezamieňal deklarácie ideologických systémov, politické programy či „návody“ na revolúciu vydané

⁴² BOURDIEU, Pierre – EAGLETON, Terry. Doxa and Common Life: An Interview. In ŽIŽEK, Slavoj (ed.) *Mapping Ideology*. London; New York : Verso, 1994, s. 265-277; tiež pozri EAGLETON 1991, s. 1-31.

v novinách, časopisoch alebo knihách so skutočnou sociálnou realitou. Práve skúmanie reálneho fungovania ideológie v každodenných sociálnych interakciách je pre historika často výzvou pre nedostatok preukazného pramenného materiálu a náročnosť interpretačných postupov. Bolo by však opodstatnené používať ideológiu ako analytický koncept aj pre obdobia pred 19. storočím, teda ešte pred vznikom samotného slova, ako to robí napr. Mannheim na príklade idey raja? Domnievam sa, že historik by musel venovať veľké úsilie vypracovaniu takého funkčného konceptu, ktorý by nebol napadnutelný práve pre anachronizmus alebo prílišnú vágnosť. Totiž, parafrázujúc Bourdieua, otázkou stále ostáva, prečo by malo byť z hľadiska kritickej analýzy myšlienkových systémov a určitých aspektov sociálnej praxe výhodné používať problematický koncept „ideológie“, keď je možné pomenovať veci alternatívnymi presnejšími konceptmi?

Cituj:

VÖRÖS, László. Ideológia – hranice jedného konceptu. In *Forum Historiae*, 2014, roč. 8, č. 1, s. 1-16. ISSN 1337-6861.

...

Mgr. László Vörös, PhD. je vedeckým pracovníkom na Historickom ústave SAV v Bratislave. Zaoberá sa teóriou dejín, nacionalizmom v dejepisectve a dejinami nacionalizmu v stredoeurópskom priestore v období druhej polovice 19. a začiatkom 20. storočia. Je autorom monografie *Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa (2010), a od júla 2013 šéfredaktorom časopisu *Forum Historiae*.

Kontakt: Ladislav.Voros@savba.sk